

УДК 94(438+477) «1920/1930»:261.7

І. Гураль,*аспірант кафедри релігієзнавства і теології
Національний університет «Острозька академія»*

ОБУМОВЛЮЮЧІ ФАКТОРИ ЕТНОКОНФЕСІЙНОЇ ПОЛІТИКИ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ НА ХОЛМЩИНИ ТА ПІДЛЯШШІ

У статті здійснено аналіз етноконфесійного співвідношення українського і польського населення Холмщини та Підляшшя міжвоєнного періоду, відображено характер конфліктів інтересів Другої Речі Посполитої та української національної меншини. Констатовано, що означені фактори обумовлювали політику/поведінку польської влади в краї.

Ключові слова: Друга Річ Посполита, Холмщина та Підляшшя, етноконфесійна політика, українське питання.

OUTSTANDING FACTORS ETHNIC AND RELIGIOUS POLICY OF THE SECOND POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH IN KHOLM AND PODLACHIA

In the article the analysis of the ethno-religious ratio between the Ukrainian and Polish population Holm and Podlasie interwar period, reflected the nature of the conflicts of interest of the Second Polish-Lithuanian Commonwealth and the Ukrainian national minority. Stated that these factors had led to policies/behaviour of the Polish authorities in the province.

Keywords: Second Rzeczpospolita, Kholm those Podlasie, ethnoconfessional policy, the Ukrainian question.

Актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю коригування державно-церковних / конфесійних відносин у процесі реформаційних змін сучасної України. На жаль, доводиться констатувати відсутність виразної програми етнополітичного курсу держави, у тому числі механізмів врегулювання конфліктів інтересів різних церков, етноконфесійних об'єднань, врахування їхніх регіональних специфік чи особливостей ідентичності. Між тим, від вирішення/невирішення означених проблем залежить якісний вимір потенціалу націє-державотворення. Цілком очевидно, що в умовах внутрішніх

викликів і зовнішніх загроз, які стоять перед Україною, нехтувати ресурсом консолідуючих чинників помилково з точки зору тактичних і стратегічних національних інтересів. Вивчення історичного досвіду етноконфесійної політики Другої Речі Посполитої (позитивного і негативного) сприятиме виробленню оптимальної моделі відносин влади з етноконфесійними спільнотами з метою включення їхніх етнокультурних ресурсів в об'єкт політики держави.

Досліджувана тема має також значний науковий інтерес. Незважаючи на вагомі здобутки вітчизняної та польської історіографії у вивченні різних аспектів церковного, етноконфесійного життя Волині, Холмщини і Підляшшя, ряд питань у реалізації урядових програм та ініціатив Римо-Католицької церкви в регіоні (устрою православної церкви, неоунії, ревідикації, «польського православ'я», навернення православних у римо-католицизм, полонізації національних меншин, за винятком євреїв) потребують вивірення окремих оціночних суджень та/чи конфесійних інтерпретацій польсько-українських відносин й висвітлення їх в ширшому контексті з урахуванням, з одного боку, того факту, що Друга Річ Посполита практично повсякчас реалізувала стратегію держави у напрямку націоналізації, а з другого – протестного характеру мобілізації українців як їхньої реакції на наступальні дії влади. Зважаючи на ці та інші фактори (у тому числі зовнішньополітичні) М. Гон констатує, що «культура міжетнічної взаємодії на західноукраїнських землях у міжвоєнний період прочитується не стільки в контексті співпраці «своїх» і «чужих», врегулювання їхніх суперечностей, скільки в дискусії їхньої конкуренції й участі у конфліктах» [6, с. 26].

Виходячи із зазначеної проблематики, з'ясування польсько-українських суперечностей етноконфесійного характеру передбачає висвітлення питання національного складу населення в краї та виявлення співвідношення православних і католиків як головного обумовлюючого фактора позиції/поведінки одних і других у процесі реалізації етнополітики держави та діяльності місцевих органів влади.

За даними перепису 1921 р. на Холмщині і Південному Підляшші, які увійшли до складу Люблінського воєводства, проживало 148,5 тис. православного населення (у наступні роки за рахунок репатріантів його чисельність збільшилась), але тільки 62 тис. з них належали до «русинської» національності [14, с. 63]. Посилаючись на польську урядову статистику Є. Пастернак зазначає, що станом на 1921 р. українців на Холмщині і Підляшші «мало б бути майже 190,5 тис.» [12, с. 206]. У монографії «Холмщина і Підляшшя в другій половині ХХ ст.

(Львів, 2003) Ю.Макар вказує що у 1921 р. в межах Люблінського воєводства «православне населення (українці) становили лише 14,4%, а католицьке (поляки) вже 70,8% від загалу жителів» [3, с. 15]. За деякими даними, очевидно на Холмщині (без Підляшшя), у 1921 р. православні і римо-католики склали відповідно 113,6 тис. (19,7%) і 384,2 тис. (57,8%). Подібні розбіжності між польською урядовою статистикою і оцінками вітчизняних дослідників характерні для коментування перепису населення 1931 р.: польська статистика подає кількість православних у Люблінському воєводстві на 63,1 тис. осіб, але українців серед них 10,7 тис. осіб, натомість за твердженням окремих українських вчених тут проживало не менше 205 тис. українців [3, с. 16]. На Холмщині співвідношення між православними і католиками в 1931 р. виглядало наступним чином: православних – 149,5 тис. (20,9%), католиків – 487,3 тис. (68,1%). Найбільше православних віруючих проживало в Грубешівському (47,8 тис. – 37,8%) та Холмському (36,8 тис. – 22,6%) повітах, найменше – в Замостському повіті (7,0 тис. – 4,7%). Національний склад Холмщини являв етнічно змішаний край, де проживало 149 тис. (21,3%) українців, 60 тис. (8,8%) калакутів (колишніх уніатів, які перейшли в католицизм і вважали себе поляками), 427 тис. (59,3%) поляків, 70 тис. (9,7%) євреїв, 13 тис. (0,9%) німців.

Загалом розбіжності різних даних, які походять від помилок офіційного перепису через визначення респондентів за ознакою «холмщак», «русин», «тутешній», проблему самоідентифікації україномовних поляків, польськомовних українців, калакутів тощо) та беззастережного ототожнення «українець-православний», «поляк-католик», що характерно в цілому для вітчизняної історіографії, не дають можливості відтворити реального співвідношення між українцями і поляками, православними і католиками, але попри все, в етноконфесійному відношенні православні українці на Холмщині і Підляшші склали національну меншину.

Діаметрально протилежною була ситуація у Волинському воєводстві, де за переписом 1921 р. українці склали 983,6 тис. (68%), а поляки – 240,9 тис. (16,7%) жителів [1, с.62]. Таким чином, визначальною в укладі національних відносин на Волині була позиція українців щодо інших меншин, у тому числі й до поляків, як до нації державної. Досить помітні відмінності на рівні національної свідомості, політичної та культурної активності українців на Волині, Холмщині і Підляшші вимагали від уряду Другої Речі Посполитої вироблення підходів для комплексного розв'язання українського питання в етноконфесійній політиці.

Попри незначний мобілізаційний ресурс, українські діячі Холмщини і Підляшшя відразу після проголошення Польської держави виявили доволі активну позицію в організації власного національного життя. До цього долучилася група місцевої православної інтелігенції, провідну роль серед якої відігравав холмщанин Антон Васильчук (колишній міністр УНР). За його ініціативи на початку 1919 р. в Холмі були створені перші українські організації – Українське педагогічне товариство і Український добродійний комітет, реорганізований незабаром у товариство «Рідна Хата» (офіційно зареєстроване в Любліні 1922 р.). А вже у вересні 1919 р. було розроблено першу цілісну програму українського національного руху на теренах Холмщини і Підляшшя – маніфест за назвою «Меморіал у справі становища українського населення Холмщини», де автори документа акцентували увагу урядових чиновників на тому, що з моменту відродження Польської держави влада започаткувала на Холмщині виразну антиукраїнську політику, яка проявлялася в арештах української інтелігенції, забороні навчання дітей рідною мовою, закритті православних храмів і депортаціях православного духовенства. Серед основних вимог до польського уряду забезпечити реалізацію найбільш нагальних потреб Холмщини в суспільно-політичній, економічній, релігійній та культурно-освітній сферах були такі: відкриття українських народних шкіл, у тому числі приватної української гімназії в Холмі, дозвіл на використання української мови в державних установах і судах, забезпечення потреб православної церкви, проведення земельної реформи з урахуванням інтересів українських селян [15, с. 336–337].

Висуваючи вимоги до уряду, автори водночас декларували свою лояльність до Польської держави, сподіваючись на утворення широкої національно-територіальної автономії в межах Волині, Полісся і східних повітів Люблінського воєводства (Холмщини і Підляшшя), про що йшлося на польсько-українській конференції у Варшаві 9 червня 1920 р. за участі представників українських громадсько-політичних діячів з Волині, Полісся, Холмщини і Підляшшя на чолі з А. Васильчуком [10, с. 173].

Надалі активну позицію українські діячі Холмщини і Підляшшя займали під час парламентських виборів 1922 р. На з'їзді в Холмі 18 квітня 216 делегатів від Люблінського воєводства і 46 делегатів з Волині більшістю голосів ухвалили рішення взяти участь у майбутніх виборах (спочатку волиняни мали намір бойкотувати вибори з тієї причини, що не хотіли виявляти свою приналежність до Польщі). На з'їзді А. Васильчук виголосив промову, в якій між іншим зазначив,

що українці змушені жити в кордонах Речі Посполитої і в зв'язку з цим виконувати обов'язки перед Польською державою, а тому краще мати в сеймі своїх представників, «аби брались до уваги потреби нашої мови, віри і культури» [10, с. 174].

До складу об'єднаного Українського центрального виборчого комітету увійшли 12 представників із Холмщини і Підляшшя і лише чотири – з Волині і Полісся. Цей комітет увійшов до складу так званого Блоку національних меншин, за списком якого на теренах Волині, Полісся, Холмщини і Підляшшя в листопаді до парламенту депутатські мандати здобули 26 українців (20 до сейму і 6 до сенату, зокрема від Холмщини обрано 6 послів і 1 сенатора). Натомість жоден польський кандидат не увійшов до парламенту [10, с. 174].

У парламенті українська фракція депутатів (Українська парламентарна репрезентація), відома також за назвою «Український клуб», на засіданні сейму 23 січня 1923 р. виголосила декларацію, в якій наголошувалося, що представники Волині, Холмщини і Підляшшя підтримують ідею створення самостійної Української держави, але, виходячи з реалій, готові до співпраці з польською владою за умови надання українському народу (також іншим національним меншинам) можливостей реалізувати своє право на самовизначення в межах окремої території. Принагідно зауважимо, що українське питання у площині права націй на самовизначення надалі постійно піднімалося на європейських конгресах національних меншин в Женеві, Відні, Берні, Стокгольмі впродовж 1925 – 1938 рр. [8, с. 99–101].

На початку 1920-х рр. польська влада народових демократів (ендеків) через складну суспільно-політичну ситуацію на волинському прикордонні (відсутність кордонів, неприязне ставлення українського населення до польської влади, диверсії з радянського боку тощо) категорично відхиляла будь-які наміри українців щодо власного адміністративно-територіального визначення. Навпаки, цей зовнішньополітичний чинник зумовлював уряд Другої Речі Посполитої спрямовувати зусилля на розрив будь-яких зв'язків (політичних, економічних, культурних, релігійних) українців прикордоння з підрадянською Україною. Така політика нейтралізації з точки зору польських національних інтересів була цілком виправдано, оскільки мінімізувала можливості СРСР проводити провокаційну політику щодо Польщі. За таких обставин, коли загрози втратити східні землі виглядали доволі реалістично, заяви українських діячів про українську державність чи національно-територіальне самовизначення, перехід УПР в опозицію до польського уряду (в березні 1923 р. налаштованого на співпрацю

з польським урядом А. Васильчука було усунуто з голови УПР), а пізніше антипольська налаштованість деяких українських політичних партій, тільки підсилювали переконання польської влади у необхідності пролонгації курсу полонізації, інтеграції, всебічного контролю за життям населення прикордоння.

Важливу роль в утвердженні польської державності на «східних кресах» відігравав створений у 1924 р. при Міністерстві військових справ Корпус охорони прикордоння (КОП). У тісній співпраці з місцевою адміністрацією, поліцією КОП ретельно відстежував діяльність КПЗУ, УВО, згодом новоствореної ОУН та інших партій, виявляв нелояльних до влади політичних та культурно-громадських діячів, попереджав та ліквідував диверсійні акції з боку СРСР. У 1932 р. спеціальним циркуляром «Співпраця адміністративної влади та КОП», КОП надали ширші повноваження для впливу на суспільно-політичне, господарське та громадське життя. Копівці займалися освітою, патріотичним вихованням, культурною роботою, залучались до підготовки допризовної молоді тощо. Разом з тим, вони перешкоджали розвитку українських громадських та культурно-освітніх установ, нерідко вдаючись до репресивних дій, що особливо проявилось під час «ревіндикації душ» на Холмщині і Підляшші 1937 – 1938 рр. [7, с. 113–118].

Після приходу до влади 1926 р. Ю. Пілсудського ендецька за змістом політика національної асиміляції трансформувалась у санаційну програму державної асиміляції, яка реалізовувалась з урахуванням принципів індивідуалізації, регіоналізації та селективності, тобто окремого підходу стосовно різних національних меншин, специфіки регіонів, ступеня лояльності меншин до держави, національної свідомості та чисельності населення [1, с. 56–57]. Пілсудчики визнавали українців як національну спільноту, але заперечували їхнє право на самовизначення. Відтак, українське питання по-різному вирішувалось на Волині, Холмщині і Підляшші. У рамках регіональної політики волинський воевода Г. Юзевський реалізував програму «польсько-української співпраці», суть якої полягала в інтегруванні Волині з Польщею методами здійснення ліберальної політики щодо волинян, виховання у їхній свідомості відчуття приналежності до Польської держави. Між тим, у плани Г. Юзевського не входило формування української національної свідомості. На Холмщині і Підляшші, зважаючи на те, що українці складали національну меншину в краї, наступальна політика полонізації та окатоличення залишалася в цілому незмінною [11, с. 120–128].

Така етноконфесійна політика обумовлювалась кількома чинниками. По-перше, впродовж 1905–1909 рр. значна частина колишніх уніатів, насильно приєднаних до російського православ'я, перейшла на римо-католицизм, оскільки царський Толеранційний указ 1905 р. дозволяв приймати будь-яке віросповідання, крім греко-католицького. В умовних межах Холмщини і Підляшшя тоді на римо-католицизм перейшло 151 тис. 459 православних [4, с. 332].

Кількісні зміни між католиками і православними, які сталися у 1905–1909 рр. на теренах, що у 1912 р. увійшли до складу Холмської губернії, виглядали наступним чином: станом на 1913 р. кількість римо-католиків зросла до 465 тис. 90 осіб (на 38,5%), рівночасно кількість православних зменшилася до 358 тис. 68 осіб (впала на 19,7%). Між тим, на теренах 33 волостей, що увійшли до новоствореної Холмської губернії українці склали понад 50 % мешканців, ще у 49 волостях – від 10 до 50% [4, с. 333]. За даними професора Варшавського університету В. Францева з 111 волостей Більського, Білгорайського, Володавського, Грубешівського, Константинівського, Родзинського, Томашівського і Холмського повітів у 10 проживали виключно українці, у 66 – переважали українці, у 3 – українці і поляки, майже порівну, у 24 – більшість склали поляки, а у 8 – проживали виключно поляки [4, с. 334]. За даними І. Крип'якевича, напередодні Першої світової війни в межах Холмської губернії православних налічувалося 327 тис. осіб (36,5%), католиків – 405 тис. (45,1%) [3, с. 15]. Внаслідок переселення православних 1915 р. та лихоліття війни за різними даними, український елемент на Холмщині і Підляшші включно з тими, хто не повернувся з «біженства», скоротився ще на 120 тис. осіб [3, с. 15].

По-друге, з відновленням Польської держави у свідомості поляків зміцніло переконання про споконвічну приналежність Холмщини та Підляшшя до Польщі. У світських та релігійних польських колах вважали, що для Холмщини, як польської території та історично римо-католицької і греко-католицької віри, православ'я є чужим віросповіданням, насильно утвердженим царським самодержавством, тому колишні уніати, які стали жертвами політики російської влади і РПЦ, повинні бути повернуті до католицького костелу. Таке переконання підсилювалось фактом масового переходу уніатів Холмщини і Підляшшя у 1905–1909 рр.

По-третє, декретом від 16 грудня 1918 р. маршала Юзефа Пілсудського та розпорядженням міністра сільського господарства і державної власності від 16 червня 1919 р. все майно Російської православної церкви було фактично націоналізоване (взяте під державну опіку). З

огляду на те, що тривала російсько-польська війна й до підписання Ризького мирного договору 18 березня 1921 р. більшовики прагнули захопити ширші території (наприклад, влітку 1920 р. Червона Армія перебувала на території Холмщини), польська влада небезпідставно остерігалася повноправного відтворення РПЦ і тому «використовувала усі правові і поза правові важелі, щоб позбутися впливів колишнього грізного русифікатора» [4, с. 336]. З іншого боку, польська влада, разом з тим, не хотіла допустити повномасштабного відтворення тут Української греко-католицької церкви, а ще більше – формування в краї православ'я на українських засадах. Вітчизняні вчені зауважують, що 1917–1920 рр. світоглядна позиція української холмсько-підляської інтелігенції в релігійному питанні змінилася від російського до українського бачення сутності православ'я. У 1918 р. за наполяганням духовенства і православної інтелігенції було замінено керівництво Холмського єпархіального управління й це управління перейменовано на духовну колегію, яка визнала УНР. Члени Холмської духовної колегії Орест Мільков, Антін Матеюк та Іван Левчук були учасниками Всеукраїнського церковного собору, який відбувся за гетьманського правління І. Скоропадського 5 липня 1918 р. в Києві. Крім того, значна частина українців, що поверталася з біженства на Холмщину та Підляшшя вже незворотньо усвідомлювала свою національну окремішність від російського та польського етносів [4, с. 335].

По-четверте, різке зменшення чисельності православного населення й збільшення католицького слугувало аргументом для польської влади у її заходах щодо послаблення матеріальної бази православної церкви. За різними даними польських і вітчизняних досліджень (Гжегож Пеліца, І.Крип'якевич, Ю.Макар та ін.), до початку війни на Холмщині та Підляшші діяло від 320 до 389 православних храмів, а в 1918 р. залишилося тільки 63 церкви, решта 111 було зачинено, 150 (149) – переобладнано на католицькі костели, 59 – знищено. До 1920 р. у користуванні 214 тис. православних залишилось 54 церкви [4, с. 337]. Забираючи православні храми, польська влада твердила, що повертає майно, захоплене колишнім російським урядом. Передачу католикам значної частини православних культових споруд Люблінська римо-католицька дієцезія у постанові від 12 червня 1919 р. назвала «актом політичної справедливості» [4, с. 340].

Отже, внаслідок політики царського самодержавства (перехід у католицтво колишніх уніатів як реакція на насильницьку русифікацію та масова депортація православних до внутрішніх губерній імперії)

Холмщини та Підляшшя православні українці втратили етноконфесійну перевагу й опинились в статусі національної меншини. В нових суспільно-політичних умовах Першої світової війни та утвердження польської державності польська влада та римо-католицька спільнота, скористалися ситуацією і швидко зміцнили свої позиції в краї, у тому числі перебравши під контроль релігійне життя українського населення. За таких обставин політика асиміляції української національної меншини на Холмщині та Підляшші виглядала доволі реалістично, а відтак, з точки зору польських національно-державних інтересів, розглядалася урядом доцільною в проблемних «східних кресах».

Список використаних джерел:

1. Kuprianowicz G. Memoriał w sprawie sytuacji ukraińskiej ludności na Chełmszczyźnie / G. Kuprianowicz // *Res Historica*. – 1997. – Z. 1. – Lublin, 1997 – S. 331–338.
2. Альошина О. Політика польських народових демократів щодо Православної церкви у 20-30-х рр. XX ст. / О. А. Альошина // *Збірник навчально-методичних і наукових статей історичного факультету ВНУ ім. Лесі Українки*. – Луцьк : Вежа, 2008. – Вип. 15 – С. 102–106.
3. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви в 4 томах. – Т. 4 (XX ст.). – Ч. 2 / Іван Власовський. – Нью-Йорк-Бавнд-Брук, 1966. – 416 с.
4. Гон М. Міжетнічна взаємодія на західноукраїнських землях / Авто-реферат дис... наук. ступеня д. політ. наук / Максим Мойсейович Гон. – К., 2007. – 34 с.
5. Комар В. «Українське питання» в політиці урядів Польщі (1926 – 1939) / В. Комар // *Укр. іст. журнал*. – 2001. – № 5. – С. 120–128.
6. Крамар Ю. Участь українських політичних сил Волині, Холмщини та Підляшшя у парламентських виборах 1922 р. / Ю. В. Крамар // *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки: Історичні науки*. – Луцьк : Вид-во ВНУ, 2009. – Вип. 13. – С. 170–176.
7. Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині XX століття: Історико-політична проблематика / Юрій Макар. – Л. : Інститут Українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, 2003. – 88 с.
8. Макар Ю. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи / Юрій Макар, Михайло Горний, Віталій Макар, Анатолій Салюк. – Т. 1: Дослідження. – Чернівці : Букрек, 2011. – 880 с.
9. Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новітні часи) / Євген Пастернак. – Вінніпег ; Торонто : Ін-т дослідів Волині. – 2-ге вид., 1989. – 466 с.

10. Рожко В. Відродження Української Православної церкви на Волині 1917–2006 рр.: Історично-краєзнавчий нарис / В. Є. Рожко. – Луцьк : Волинська книга, 2007. – 348 с.
11. Смирнов А. Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч, 1930-1944: монографія / А. І. Смирнов / передм. Є.Сверстюка. – К. : Смолоскип, 2008. – 326 с.
12. Соляр І. Українське питання на європейських конгресах національних меншин (1925 – 1938) / І. Я. Соляр // Збірник навчально-методичних і наукових статей історичного факультету ВНУ ім. Лесі Українки. – Луцьк : Вежа, 2008. – Вип. 15. – С. 97–102.
13. Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) / Н. Г. Стоколос. – Рівне : Ліста, 2003. – 480 с.
14. Холмщина і Підляшшя: історико-етнографічне дослідження / за ред. В. Борисенко. – К.: [б.в.], 1997. – 370 с.
15. Юрчук Л. Роль корпусу охорони прикордоння в утвердженні польської державності на Волині (1924 – 1939) / Л. В. Юрчук // Збірник навчально-методичних і наукових статей історичного факультету ВНУ ім. Лесі Українки. – Луцьк : Вежа, 2008. – Вип. 15. – С. 113–119.